

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

15/03/2021

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

29/06/2021

Prof. Dr. Ahmet AKGÜNDÜZ

Islamic University of Rotterdam
akgunduza@gmail.com

**DIYÂR-I BEKR'İN MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN İLK FETHİ:
CEMÂZİYELEVVEL 17/27 MAYIS 638**

Öz

Diyar-i Bekr çevresiyle Diyarbakır'ın adıdır. Bu sınırlar Siird'e kadar uzanır. Asıl adı Amid Şehri yahut Amid kalesidir. Amid-i Sevda da denir ki, Diyarbakır'ın siyah tarlarından dolaydır. Bizim vereceğimiz bilgilerin temel kaynağı, Vakıdî'nin Nevfel bin Abdullah'ın bizzat duydukları ve doğrudan naklettiği haberlerdir. Nevfel bin Abdullah'ın babası, Abdullah bin Nevfel 83 hicret yılında vefat eden bir sahabe olduğuna göre kendisi ile Vakıdî arasında sadece oğlu bulunmaktadır. Amid'in Müslümanlar tarafından fethi İyaz bin Ganem eliyle olmuştur ve bu komutanın Amid Kalesine geldiği yani muhasaranın başladığı gün 7 Cemaziyelevvel 17 Hicri/27 Mayıs 638 tarihidir. Günlerden Cuma günüdür. Buna beş ay muhasara suresi eklendiğinde tahminen 7 Şevval 17 H. yani 22 Ekim 638 tarihinde fetih tamamlanmış demektir. Ancak 7 Cemaziyelevvel 17 Hicri/27 Mayıs 638 tarihini fetih tarihi olarak da almak mümkündür. Hz. Ömer, Diyar-ı Bekr ve Arz-ı Rabi' bölgelerinin fethi için Ebu Ubeyde bin el-Cerrah'a gönderdiği ferman bizim için önemlidir. Öyle zannediyoruz ki, bu makale ile yanlış bilinen çok sayıda konuyu da tashih etmiş olacağız.

Anahtar Kelimeler: Diyar-ı Bekr, Diyarbakır, Hz. Ömer, İyaz Bin Ganem, Süleyman Bin Halid, Amid.

**THE FIRST CONQUEST OF DIYÂR-I BEKR BY MUSLIMS: CEMÂZİYELEVVEL 17/27
MAY 638**

Abstract

Diyar-i Bakr is the name of Diyarbakir with its surroundings. These sins extend all the way to Si'ird. It's called Amid City or Amid Castle. Amid-i Sevda is also said to be due to the black stone of Diyarbakir. The main source of the information we will provide is the news that Vaqidî has heard and conveyed directly from Nevfel bin Abdullah himself. Since Nawfal bin Abdullah's father, Abdullah Bin Nawfal, was a companion who died in 83 Sijrd years, only his son is present between him and Vaqidi. The conquest of Amid by Muslims was carried out by 'Iyaz bin Ganam and the day this commander arrived at Amid Castle, the day the interlocutor began, was 7 Jamaziyyelawwal 17 Hijri/27 May 638. It's Friday. When the five-month period is added to this, the conquest is completed on 7 Shawwal 17 H., or 22 October 638. However, it is possible to take 7 Jamaziyyelawwal 17 Hijri/27 May 638 as the date of conquest. The edict sent to Abu Ubayda bin al-Jarrah for the conquest of The Prophet Omar, Diyar-ı Bakr and Ardh-ı Rabi is important to us. So we think that with this article, we will have corrected a large number of issues that are known to be biased.

Keywords: Diyar-ı Bekr, Diyarbakır, Hz. Omar, İyaz Bin Ganem, Süleyman Bin Khalid, Âmid.

Giriş

Âmid, Diyâr-ı Bekr ve El-Cezîre Mefhûmları ile ilgili bazı hususların Diyâr-ı Bekr çevresiyle Diyarbakır'ın adıdır. Bu sınırlar Siird'e kadar uzanır. Asıl adı Âmid Şehri yahut Âmid kalesidir. Âmid-i Sevdâ da denir ki, Diyarbakır'ın siyah taşlarından dolayıdır. Bu şehri inşâ ettikten sonra Amida yani Arapça Âmid (آمد) adı verilmiştir. Sebebi de bu şehirle birlikte saltanat süresinin ve saltanat alanının sona ermesidir. Bu iki kardeş de onların son halkasıdır." Bu kelime Arapça emed (آمد) kelimesinden gelmektedir. İsm-i Fâil şeklindedir. Bu konuda bütün tarih kaynakları aynı kanaattedirler. Âmid şeklinde olduğuna dair hiçbir ilmî kaynakta bilgi bulunmamaktadır. Âmed kelimesi zaten Farsça'dır ve *geldi* manasını ifade eder. Hatta kaynaklar Âmid kelimesinin nasıl telaffuz edileceğine dair yazılı olarak açıklama bile yapmışlardır. Bu kaynaklar Hicrî II. asra dayanmaktadır (Vâkidî, 1996:163-165; Yılmazçelik, 1995).

Osmanlılar döneminde bazan Kara Âmid adıyla da anılan şehrin daha sonraki adı olan Diyâr-ı Bekr ise Müslüman Araplar bölgeyi fethettikten sonra, Rebîa Arapları'nın iki büyük kabilesinden biri olup Dicle kenarlarında yaşayan Bekir b. Vâil kabilesinin yayıldığı topraklara verilen Diyâr Bekr veya Diyâr-ı Bekr adına dayanır. Bu bölge için ne zamandan beri kullanıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte VIII. yüzyıldan itibaren kaynaklarda geçtiği tesbit edilen Diyâr-ı Bekr Osmanlı hâkimiyeti döneminde Diyâr-ı Bekr şeklini alarak Âmid şehri ve sancağı merkez olmak üzere teşkil edilen beylerbeyliğinin adı olmuş, XVII. yüzyıldan sonra ise şehir merkezi için kullanılmaya başlanmış, 1937'de Diyarbakır şekline çevrilmiştir (Göyünç, 1994: 464-469).

Diyâr-ı Bekr bölgesi deyince aklımıza Âmid, Meyyâfarikin, Erzen, Mardin olmak üzere dört şehir; Dünyası, İs'ird (Siird), Hısn-keyf, Hısn'ul-Heysem, Hısn Tâlib, Kurayşa, Behmürd, Şâf, Kıtîs, Cuvârâ, Arûk, Ma'den, Buhayra (Gölcük), BâtâsâHısn'ul-Hâris, Hısn'ul-Hadîd, Hısnu Zül-Karneyn, Sâvur, Hettâh (Atak), Bâri'iyye, Şakîkayn, Hani, Arkaneyn (Ergani), Çermik, Bâğîn, Süveydâ, Fatina, Baldaneyn, Tell Arcûk, Bâbildâ, Haylar, Huşûr, Kıf Unzur, Tâbûs ve Yemâniye kazaları olmak üzere 30'dan fazla kazâ gelmelidir. İşte İyâz bin Ganem komutasındaki İslam orduları, Diyâr-ı Bekr tabir edilen bu yerlerin tamamını feth etmişlerdir (Yinanç ve Darkot, 605 vd).

Bütün İslam tarihi kaynaklarında Diyâr-ı Bekr de daha geniş bir kavram olan El-Cezîre adı altında açıklanmaktadır. El-Cezîre, İslâm coğrafyacıları tarafından Yukarı Mezopotamya'ya verilen addır. Cezîretü Asûr, İklimü Asûr da denilen bu bölge Dicle'nin doğusunda kalan Meyyâfarikin (Silvan), Erzen, Siirt, Zap havzası ve Fırat'ın batısındaki Adıyaman bölgesini de içine alır. İbn Havkal (Sûretü'l-arz, s. 204) ile İzzeddin b. Şeddâd'ın (el-A'lâku'l-hatîre, III/1, 4-7) aksine Makdisî Musul'u, hatta Tikrî'ti bu bölgeye dâhil eder (Ahsenü't-tekâsîm, s. 136-151). El-Cezîre çok yüksek olmayan bir bölge olup Fırat-Diyâr-ı Bekr arasındaki Karacadağ, Mardin ve Cizre arasındaki Tûr Abdîn, Belih ve Habur ırmakları arasındaki Cebeliabdülazîz, Habur ile Dicle arasındaki Sincar dağı, Musul'un güneyindeki Cebelimekhûl bu bölgede yer alır. Bu dağlardan çıkan akarsular arasında Fırat'a karışan Belih ile Habur, yöredeki Harran ve Re'sül'ayn'dan (Ceylanpınar) çıkar. Habur'a katılan Hirmas çayının kaynağı ise Tûr Abdîn bölgesindedir. Sincar dağından Sarsar ırmağı doğar ve çölde kaybolur. El-Cezîre'nin batısında Suriye, kuzeybatısında Gaziantep, Maraş ve Malatya yer alır. Bölgenin doğusunda Doğu Anadolu, güneyinde Irak bulunur. El-Cezîre İslâm'dan önce ve İslâm tarihinin başlarında bu bölgeye yerleşen Arap kabilelerine göre "Diyârimudar", "Diyârîrebîa" ve "Diyâribekr" olmak üzere üç tarihî bölgeye ayrılmıştır. Eskiçağ'da bölgede Araplar yaşıyordu. Nusaybin İranlılar tarafından Arvastân, Ermeniler tarafından Bes Arabâyâ diye adlandırılıyordu. İslâm tarihinin başlarında bu bölgede Araplar'dan başka Ârâmîler de vardı. Abbâsîler devrinden itibaren bölgeye Türkler de gelmeye başlamışlar, Selçuklular'dan sonra bölgede birçok Türk devleti kurulmuştur. Haçlı seferleri sırasında bu bölgede oturan Türk kabileleri büyük bir askerî potansiyel teşkil ediyorlardı (Bulduk, 2004: 1; Şeşen, 1993: 509-511).

1. Müslümanların Fethinden Önce Âmid Şehri ve Bizans İmparatorluğu

Konuya girmeden evvel şunu belirtelim ki, bizim vereceğimiz bilgilerin temel kaynağı, Vâkidî'nin Nevfel bin Abdullah'ın¹ bizzat duydukları ve doğrudan naklettiği haberlerdir. Nevfel bin

¹ **Abdullah Bin Nevfel:** Dedesi Haris, Hz. Peygamberin en büyük amcası olup kendisi ashâb arasında Peygamber'e en çok benzeyenlerden biri idi. Muâviye'nin 662 yılında Medine'ye vali tayin ettiği Mervân Bin Hakem tarafından Medine kadılığına getirildi. Muâviye, 669'da Mervân Bin Hakem'i görevden alıp valiliğe Saîd Bin Âs'ı tayin edince yeni vali

Abdullah'ın babası, Abdullah Bin Nevfel 83 hicrî yılında vefât eden bir sahâbe olduğuna göre kendisi ile Vâkîdî arasında sadece oğlu bulunmaktadır.

Bilindiği gibi, Âmid'in Müslümanların tarafından fethi İyâz bin Ganem eliyle olmuştur ve bu komutanın Âmid Kalesine geldiği yani muhasaranın başladığı gün 7 Cemâziyelevvel 17 Hicrî/27 Mayıs 638 tarihidir. Günlerden Cuma günüdür.² Buna beş ay muhâsara süresi eklendiğinde tahminen 7 Şevvâl 17 H. yani 22 Ekim 638 tarihinde fetih tamamlanmış demektir. Ancak 7 Cemâziyelevvel 17 Hicrî/27 Mayıs 638 tarihini fetih tarihi olarak da almak mümkündür (Vâkîdî, 96; Vâkîdî, 1996: 163-165; Ali Emîrî, 1918:51).

Bundan evvel Bizans İmparatorluğuna bağlı iki kardeş tarafından idare ediliyor idi. Bunlardan Butros şehrin Doğu kısmını ve Yuhanna ise Batı kısmını idare ediyordu. Yuhanna kızı Za'ûrâ'yı Dara³ Valisi ile evlendirdi. Kocasını ile birlikte Âmid'e gelen bu kadın, dâhi ve hilekâr bir hanım idi. Âmid'i görünce kendi kendine şöyle demiş:

“Ey Dâyetim! Mesih hakkı için bu şehirden daha güzel ve daha sağlam bir şehir hayatımda görmedim. Ortasından akan şu sulara bakar mısın? Çevresini dağlar gibi çeviren surlara nazar eder misin?”

Kendine Meryem adını veren bu hanımın sorusu üzerine Dâyesi şu tarihî cevabı vermiştir:

“Ey Kızım! Rum diyârında Yunan asıllı çok kimseler hâkim olmuştur. Bunlardan Roma'da (Rûmiyye-i Kübrâ) ilk Dâr'ül-Hikmeti kuran Taymavus isimli kraldır. İsmi babasının adı olan İstanbul diye ve oğlunun ismi olan Kostantiniyye diyerek çevresi surlarla çevrili Kostantiniyye'yi inşâ etmişlerdir.⁴ İmparator Taymavus fetihlere devam etmiş ve ta ki içinden sular kana ve Dicle Nehrinin kenarında yer alan Âmid şehrine gelmiştir. Bütün 70 kûsur kumandanlarını çağırarak şöyle dediği nakledilmektedir:

Abdullah Bin Nevfel'i vazifesinden uzaklaştırdı ve yerine Ebû Seleme Bin Abdurrahman Bin Avf'ı tayin etti. Ebû Hüreyre'nin Abdullah Bin Nevfel için, "O, İslâm'da gördüğüm ilk kadıdır" dediği rivayet edilir. İmam Mâlik de bu görüştedir. Hâlbuki gerek Hz. Peygamberin, gerekse Hulefây-ı Râşîdîn'in daha önce birçok şehirlere kadılar tayin ettiği bilinmektedir. Ayrıca Medine'de Ebû Bekir zamanında Ömer'in, Ömer zamanında Ebû'd-Derdâ'nın, Osman zamanında da Mugire Bin Nevfel Bin Harisin kazâ işleriyle görevlendirildiklerine dair kaynaklarda kesin bilgiler vardır. Abdullah Bin Nevfel'in yaklaşık sekiz yıl süren Medine kadılığından sonra başka bir görevde bulunup bulunmadığı hususunda kaynaklarda bilgi yoktur. Onun ölüm tarihiyle ilgili olarak da değişik rivayetler vardır. Muâviye'nin halifeliğinin (661-680) son yıllarında veya 63 (682) yılında Harra Vak'asında vefat ettiği nakledilmektedir. Şu hususu da belirtmek gerekir ki bazı kaynaklar, 84 (703) yılında vefat eden yeğeni Abdullah Bin Haris el-Hâşimî'ye Abdullah Bin Nevfel'i karıştırırlar ve bu yüzden onun ölümünü de 84 (703) olarak gösterirler. Abdullah'ın rivayet ettiği herhangi bir hadise kaynaklarda rastlanmamıştır.

² Önemli bir kaynaktan farklı bir rivayet daha bulunmaktadır: **İyâz bin Ganem**, Sincâr'ın fethinden sonra Mâlik el-Eşter en-Neha'î'yi 1000 kişilik bir orduyla Âmid ve Meyyâfârikîn fethine görevlendirmiştir. Mâlik, Âmid'e ulaşınca kalenin sağlam ve direncinin uzun süreceğini anlamış ve ordusuyla tekbirler getirmeye başlamıştır. Bunun üzerine Âmid'liler, onbinlere varan bir ordu ile Müslümanların hücumu geçtiğini sanarak 5000 dinar nakid ve her kişi başına 4 dinar harâc üzerine sulha varmışlar ve bir Cuma günü şehre girmişlerdir. **Bize göre bu rivâyet, fetihden önce olmuştur.** Ebu Muhammed Ahmed bin A'sem el-Kûfi (314/926), *El-Fütûh*, Beyrut 1986, s. 258.

³ **Dara Antik Kenti:** Mardin'in 30 km güneydoğusunda bulunan Oğuz köyünde yer almaktadır.

⁴ I. Konstantin veya Büyük Konstantin (22 Şubat 272 - 22 Mayıs 337), Hristiyanlığı kabul eden ilk Roma imparatoru, Konstantinopolis kentinin ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun "Büyük" lakabıyla anılan kurucusu. İstanbul'u inşâ eden imparatorudur. Konstantinopolis (Latince: Constantinopolis, Osmanlıca: Kostantiniyye); Roma İmparatorluğu (330-395), Bizans İmparatorluğu (395-1204 ve 1261-1453), Latin İmparatorluğu (1204-1261) ve Osmanlı İmparatorluğu'na (1453-1922) başkentlik yapmış bir şehirdir. Günümüzde İstanbul diye adlandırılmaktadır. I. Konstantin, (günümüzde Sırbistan Cumhuriyeti içinde yer alan) tarihte ise İlirya toprakları içerisinde yer alan Naissus'da (Niş)'da 22 Şubat 272'de doğdu. Babası o zaman bir Romalı general olan Konstantius Chlorus idi. Annesi Helena idi ve VI. yüzyıl tarihçisi Propokius'a göre, Küçük Asya (modern Anadolu) da bulunan Bitinya eyaletinin o zaman "Drepana" adındaki kentte doğmuştu. Bazı kaynaklar annesi Helena'nın General Konstantinius Chlorus ile evli olmayıp onun cariyesi olduğunu bildirirler. Arnavut kökenli olduğu iddia edilmektedir.

Konstantin Chlorus bu sırada Roma'da Praetorian Prefect (Roma'da imparatorluk muhafızlarının lideri) idi. 291'de 19 yaşında iken Konstantin o zaman imparator Diocletianus'un yaşadığı Roma İmparatorluğu'nun idari merkezi olan Nikomedia'da imparatorun hizmetine girdi. 293 yılında İmparator Diocletianus imparatorluğun idaresinde gayet büyük bir reform yaparak Roma İmparatorluğu'nu Batı ve Doğu parçaları olarak ikiye bölerek Tetrarşi sistemini oluşturdu. Her parça bir "Augustus" tarafından yönetilecekti ve onun tayin edeceği bir "Sezar" tarafından desteklenecekti. Konstantin'in babası Konstantius Chlorus bu sistem içinde hemen en yüksek mevkilere erişmeye başladı. 293-305 döneminde Batı'da Maximianus ile Sezar olarak; 305 - 306'da Batı'da Augustus olarak ve Doğu'da Augustus olarak Galerius imparatorluk yaptı.

“Ben bu mekânı beğendim. Burada yeryüzündeki en sağlam kaleyi yapmak istiyorum. Her biriniz kendinize bir burç yapmalısınız” (Vâkıdî, 2; Vâkıdî, 1996: 163-165).

2. Âmid Mi Âmed Mi?

Bu şehri inşâ ettikten sonra Amida yani Arapça Âmid (آمد) adı verilmiştir. Sebebi de bu şehirle birlikte saltanat süresinin ve sınırının sona ermesidir. Bu iki kardeş de onların son halkasıdır.” Bu kelime Arapça emed (آمد) kelimesinden gelmektedir. İsm-i Fâil şeklidir. Bu konuda bütün tarih kaynakları aynı kanaattedirler. Âmed şeklinde olduğuna dair hiçbir ilmî kaynakta bilgi bulunmamaktadır. Âmed kelimesi zaten Farsça’dır ve *geldi* manasını ifade eder. Hatta kaynaklar Âmid kelimesinin nasıl telaffuz edileceğine dair yazılı olarak açıklama bile yapmışlardır. Bu kaynaklar Hicrî II. asra dayanmaktadır (Vâkıdî, 1996: 163-165; Kalkaşandî, 1914: 324; İbn’ül-Esir, 21). Mütercim Âsım ise son noktayı koymaktadır:

“Sügûrda yani serhadd-i Irak u Arabda bir belde adıdır ki, hâlen Diyâr-ı Bekr Eyâletinin kâ‘idesidir. Nihâyet-i hudûdda vukû‘u bâ‘is-i tesmiyedir. Aslında bu kelime, hayır ve menfaatle dolu olan kimse demektir ki, gûyâ her birini nihâyete iblâğ eylemiştir” (Mütercim Âsım Efendi, 2013: 1349).

Meryem Hanım bu düşüncesini gizli tuttu. Daha sonra bu iki kardeş çocukları arasında ihtilâflar baş gösterince hemen araya girdi ve dedi:

“Bu kavga doğru değil. Siz kardeşlersiniz. Sizin mülkünüze Diyârbekir beyleri göz koymuştur.”

Sonra büyük bir ziyâfet sonrası sulh sağlanmıştır. Ancak bu yemekte hile yapan Meryem (Mardin hükümdarı Arsus’un kızı)⁵, bütün rakiplerini öldürerek Âmid’in tek melikesi haline gelmiştir. Şehirde zulmü bertaraf ederek adâleti sağlamıştır. Böylece 12 sene Âmid şehrinin hâkimi olarak devam eylemiştir (Vâkıdî, 165-166).

3. Hz. Ömer’in Diyârbekr’in Fethi İle Alakalı Fermânı

Hz. Ömer, Diyâr-ı Bekr ve Arz-ı Rabî’ bölgelerinin fethi için Ebû Ubeyde bin el-Cerrâh’a gönderdiği fermân şöyledir:

“Bismillâhirrahmanirrahîm

Emîr’il-Mü’minîn Ömer bin Hattab’dan Âmir bin El-Cerrâh’a:

Allah’ın selâmı üzerine olsun. Ben Zatından başka ilah olmayan Allah’a hamd ediyor ve Peygamberi Muhammed’e salât üs selâm olsun diyorum.

Bundan sonra:

Kâfirlerle cihâd konusunda kendini çok yordun, Cebbâr olan Allah’ın rızası için koşuşturdun. Amellerin arz günü için âhirete çok sâlih ameller gönderdin. Farzlarını yerine getirmede ihmâl etmedin. Peygamberinin Sünnetine tam uydun. Allah yolunda hakkıyla cihâd eyledin.

Allah senden de bizden de kabul buyursun; seni de bizi de mağfired eylesin. Bu mektubumu okuyunca hemen İyâz bin Ganem ile konuş ve onunla birlikte Diyâr-ı Bekr ve Arz-ı Rabî’a’ya gitmek üzere bir ordu hazırla. Umarım ki, Allah’ın yardımı sizinle olur ve onun eliyle bu iki diyâr fethedilir. O’na da Allah’dan korkmasını ve Allah’a itâ‘at noktasında azamî gayret göstermesini tavsiye ediyorum. Cihâd yolunda tenbellik eylememelidir. Mü’min mücâhidlerin yolundan gitmelidir. Peygamberlerin efendisinin emrettiklerine uymalıdır ki, Peygamberimize şu âyet indirilmiştir: “Ey şanlı Peygamber! Kâfirler ve münafıklara karşı cihâd eyle ve onlara katı davran.” (Tevbe, 93). Allah’ın selâmı sana ve bütün Müslümanlara olsun.”

Hz. Ömer, benzeri bir mektubu da İyâz bin Ganem’e göndermiştir. Her iki mektubu da Sâ‘ide bin Kays sahiblerine teslim eylemiştir. Bunun üzerine İyâz bin Ganem 8.000 kişilik orduyu hazırlamıştır ki, bunların 2.000’i sahâbedendir. Aralarında Hâlid bin Velîd, Nu‘man bin Münzir, Dirâr bin Ezver, Amr bin Rabî’a, Zil-Ez’âr bin Kays, Hamza bin Akîl, Talha bin Eşecc, Âmir bin

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Haşimî Güneş, *Abdüselam Efendi’nin Mardin Tarihi*, İstanbul 2007, Mardin Tarihi, İhtisas Kütüphanesi, s. 13 vd.

Fihri, Mikdâd bin Esved, Ammâr bin Yâsir ve Abdullah bin Yukannâ da bulunmaktadır. Hicrî 17. Yılda bu hadise gerçekleşmiştir (Vâkîdî, 1996:29 vd).

جميعاً : ومن قال منهم : إنه لمَّا فُتِحَ الشام على يد أبي عبيدة عامر بن الجراح
وخالد بن الوليد ، فتحت أرض مصر على يد عمرو بن العاص .
كتب عمر بن الخطاب رضي الله عنه ، إلى أبي عبيدة بن الجراح كتاباً يقول
فيه :

بسم الله الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ . من عبد الله عمر^(١) بن الخطاب أمير المؤمنين ،
إلى عامر بن الجراح ، سلام عليك فإني أحمد إليك الله الذي لا إله إلا هو ،
وأصلي على نبيه محمد ﷺ .

أما بعد : فقد أجهدت نفسك في قتال الكفار ، وسارعت إلى رضي
الجبار ، وقدمت لك صالحاً تجده يوم عَرْضِكَ ، ولم تُؤت يوماً من أداء
فَرْضِكَ ، وقمت بسنة نبيك ، وجاهدت في الله حق جهاده .

فَتَقَبَّلَ اللهُ مِنَّا وَمِنكَ ، وَغَفَرَ لَنَا وَلَكَ ، فَإِذَا قَرَأْتَ كِتَابِي هَذَا . فَاعْقِدْ عَقْداً
لِعِيَاضِ^(٢) بن غنم الأشعري ، وجهَّز معه جيشاً إلى أرض^(٣) ربيعة وديار بكر^(٤)
ابن وائل ؛ وإني أرجو من الله سبحانه وتعالى المعونة ، وأن يفتحها على

(١) انظر نص كتاب الخليفة عمر بن الخطاب إلى أبي عبيدة بن الجراح بشأن فتح الجزيرة
في : فتوح الشام للواقدي ج ٢ ص ٥٩ - ٧٢ « والكامل في التاريخ ٥٣١/٢ - ٥٣٢ ،
وابن الأعمش الكوفي ٢٤٩/١ » وإعلام النبلاء بتاريخ حلب الشهباء ٩٨/١ .

(٢) انظر فتوح الشام للواقدي ٥٩/٢ .

(٣) أرض ربيعة : تقع في بلاد الجزيرة بين الموصل ورأس العين ثم إلى نصيبين وديسر
والخابور جميعه وقصبتها مدينة نصيبين وتشمل مدن رأس العين ودارا وقرقيسيا .
« معجم البلدان ٤٩٤/٢ ، الأعلام ١٢٤/٣ ، صورة الأرض ١٩١ وفتوح البلدان
١٨٠ » .

(٤) ديار بكر : بلاد واسعة تنسب إلى بكر بن وائل وحدها من دجلة إلى الجبل المطل على
نصيبين وتشمل كثيراً من المدن والقلاع الحصينة مثل حيزان واسعد وأمد وميافارقين
وأرزن وماردين « الأعلام ٢٤٦/٣ ومعجم البلدان ٤٩٤/٢ » وانظر الفتوح لابن
الأعمش الكوفي ٢٥٠/١ .

يديه ، وأوصه بتقوى الله والاجتهاد في طاعة الله ، ولا يلحقه من التواني في الجهاد . ويتبع سنن المؤمنين المجاهدين . وما أمر به سيّد المرسلين . مما أنزل عليه ربُّ العالمين . ﴿ يا أيها النبي جاهد الكفار والمنافقين واغلق عليهم ﴾ [التوبة ٩٣] والسلام عليك وعلى جميع المسلمين . ورحمة الله وبركاته .

وكتب كتاباً إلى عياض بن غنم يأمره بالولاية والمسير إلى أرض ربيعة الفُرس وديار بكر^(١) .

وبعث الكتابين مع ساعدة بن قيس^(٢) المرادي ، وزوده عمر من بيت مال المسلمين وأمره بالسير ، فسار يقطع الأرض في الطول والعرض ، ولم يغفل عن أداء سنّة أو فرض ، حتى ورد على أبي عبيدة فوجده نازلاً على بحيرة طبرية^(٣) ، فسلم عليه وسلّمه كتاب عمر بن الخطاب رضي الله عنه ، ثم سلّم الكتاب الآخر إلى عياض بن غنم الأشعري . فلما قرأ أبو عبيدة كتاب عمر قال :

السمع والطاعة لله وللأمير ؛ ثم جهز عياض بن غنم لمسيره إلى الجهاد وعقد له عقداً على ثمانية آلاف ، ومن جملتهم ألفان من الصحابة ، ومن جملتهم خالد بن الوليد ، والثُّعَمَان بن المُنذر ، وضرار بن الأزور ، وعمرو بن ربيعة^(٤) . وذو الأذعار ابن قيس وحمزة بن عقيل وطلحة بن^(٥) الأشج . وعامر ابن فهير ، وكان العُقَدَاد بن الأسود ، وعمّار بن ياسر ، وعبد الله يُوقِنَا

(١) انظر فتوح الشام للواقدي ٥٩/٢ ، والكامل في التاريخ ٥٣٢/٢ .

(٢) انظر فتوح الشام للواقدي ٥٩/٢ .

(٣) بحيرة طبرية : تقع في شمالي غور فلسطين وبشكلها نهر الأردن وعلى ساحلها الغربي تقع مدينة طبرية .

(٤) عمرو بن ربيعة « انظر : فتوح الشام للواقدي ٥٩/٢ » .

(٥) طلحة بن الأشج « انظر : فتوح الشام للواقدي ٥٩/٢ واسد الغابة ٥٩/٣ » .

4. Âmid'in Müslümanlar Tarafından Kuşatılması

Kaynakların verdikleri bilgilerde ortak nokta ise, el-Cezîre'nin, İyaz b. Ganem tarafından fethedilmiş olmasıdır. Âmid de el-Cezîre'nin önemli bir bölgesi olan Diyâr-ı Bekr'in en önemli kalesidir. Bu fetih sırasında İyaz b. Ganem'in el-Cezîre halklarıyla yaptığı anlaşma şartları aşağıdaki hususları ihtivâ etmektedir:

1- Cizye vergisini ödedikleri sürece, canları, malları, aileleri, şehirleri ve değirmenleri emniyette olacaktır.

2- Mevcut kiliseleri yıkılmayacak, yeni kilise inşâ edemeyecekler, açıkça çan çalmayacaklar ve haçlarını açıkta taşımayacaklar.

3- Evleri işgal edilmeyecek.

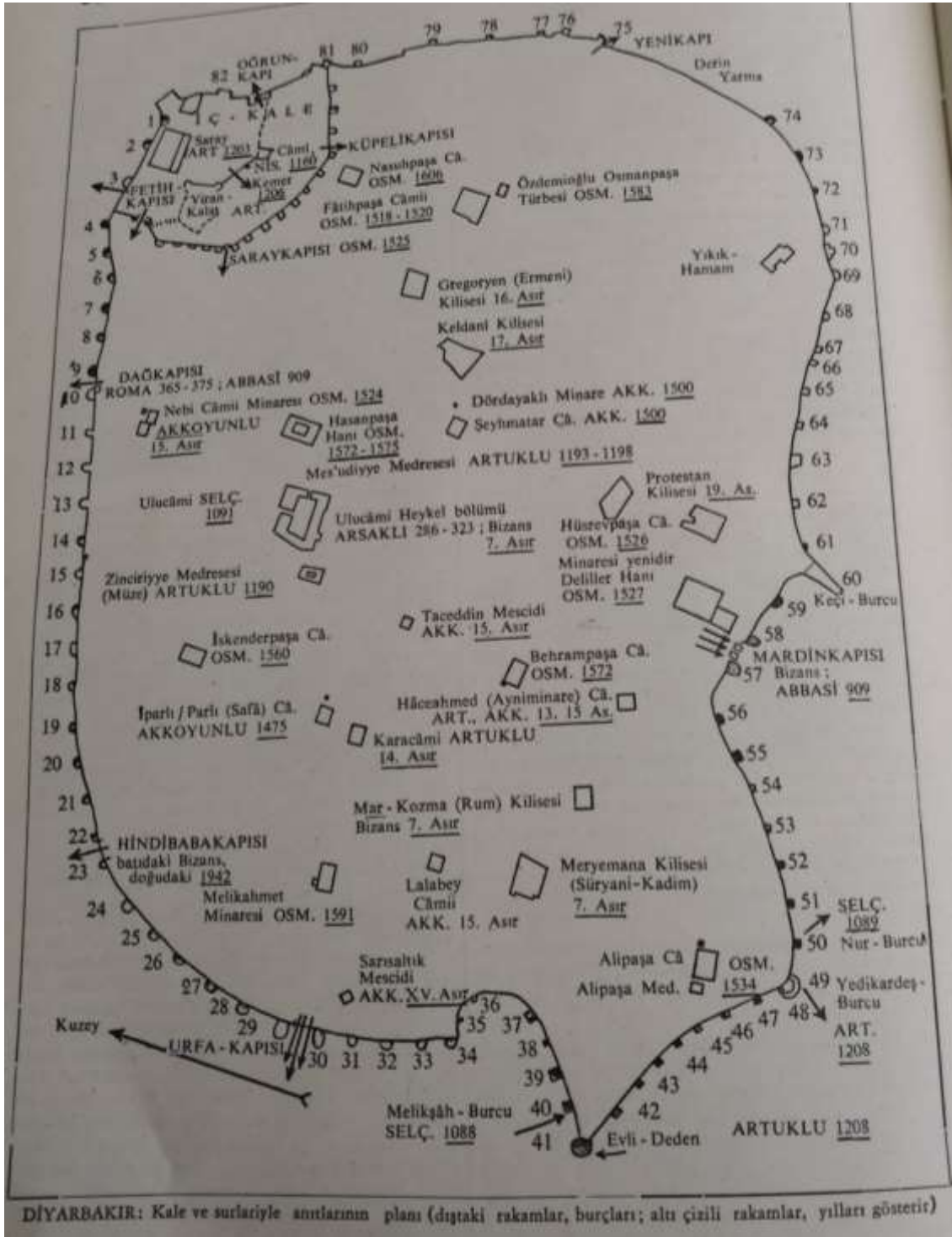
4- Yolunu bulamayanlara rehberlik edecekler.

5- Yol ve köprüleri tamir edecekler.

6- Müslümanlara karşı iyi niyet sahibi olacaklar. Şayet Müslümanlara hıyanet eder ve anlaşma şartlarına riayet etmezlerse himaye görmeyeceklerdir (Belâzurî, 1987: 87-89; İbnü'l-Esîr, 1979: 532-535; Ebû Ubeyd Kasım Sellâm, 1981: 198; Fayda, 1989: 150).

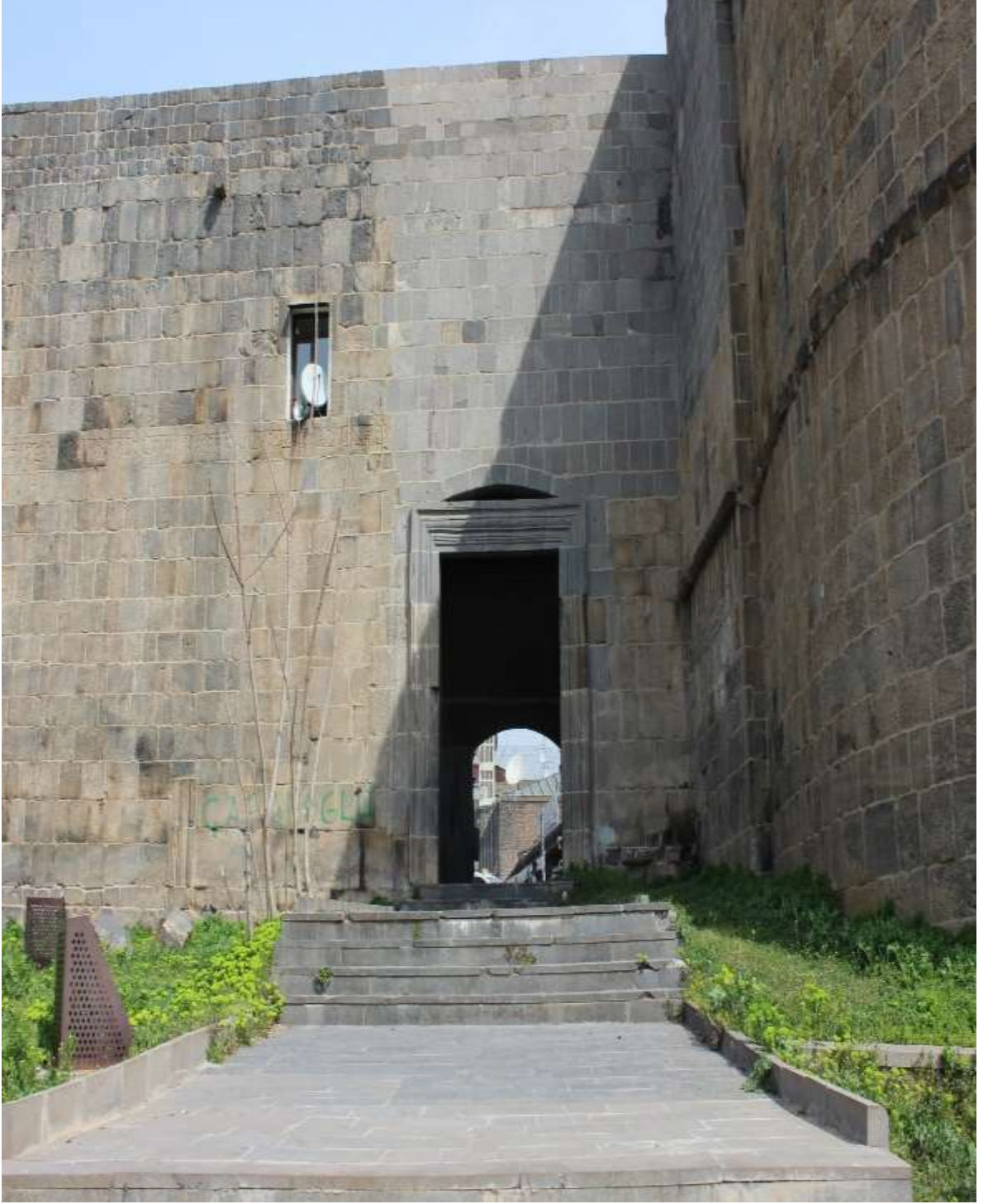
Müslüman sahâbeler, İran ve Irak'ın fethinden sonra Âmid surlarına⁶ dayanmışlar ve şehri dört koldan kuşatmışlardır. Kısaca Diyarbakır Kalesi önüne gelinmişti. Bizans İmparatoru Heraklius yönetimindeki bölgede kuşatma beş ay sürdü. İyaz bin Ganem, Mardinkapı'yı; Said bin Zeyd, Urfa Kapı'yı; Muaz bin Cebel, Dağ Kapı'yı; Halid bin Velid, Yenikapı'yı tutmuştu.

⁶ Diyarbakır Surları: Roma İmparatoru II. Konstantinus, 349 yılında bu surları inşâ etmiştir. Diyarbakır Surları, Dicle Nehri vâdisinden ortalama yüz metre kadar yükseklikte, düz bir alanda kuruludur. Kara bazalttan yapılmış bulunan bu surlar, bugün dünyanın ayakta kalmış en büyük şehir surlardır. Sonradan yapılmış bazı değişiklikler ve eklemeler dışında IV. Yüzyıl'dan kalma bir Bizans eseri olan Diyarbakır surlarının uzunluğu 5 km'yi aşar. Surların kapladığı alanın boyu 1.700 m, eni 1.300 mildir. Duvarlarının kalınlığı 3-5 m, yüksekliği 8-12 m, arasında değişir. Üzerinde çeşitli büyüklükte ve biçimde 82 burç vardır. Doğuda kayalar üzerinde yükselen surlar, diğer yönlerde hendeklerle çevrilidir. Diyarbakır Surları «İç Kale» ve «Dış Kale» diye iki kısımdır. İç Kale, şehri çevreleyen büyük surların, yani Dış Kale'nin kuzey köşesinde olup yay biçiminde bir surla Dış Kale'nin surlarına bağlıdır. Surların dört yönde dört kapısı vardır: Batıda Urfa Kapısı, kuzeyde Harput Kapısı, doğuda Dicle Kapısı ve güneyde Mardin Kapısı yer alır. Harput ve Mardin kapılarını, şehri boydan boya kesen bir ana cadde birleştirir. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, s. 17 vd.

Türk Ansiklopedisi, Diyarbakır Maddesi

Birinci kol, İyâz bin Ganem⁷ komutasında Bâb-ı Tell canibinden şehri kuşatmıştır ki, bu kapı üzerinde demir bir kapı bulunan ve taşdan yapılan Âmid'in Batı tarafındaki kapıdır. Şimdi Mardin Kapı diye anılır.

⁷ İyâz bin Ganem (ö. 20 H./642 M.): Hudeybiye Muahedesine katılan bir sahâbedir. Geniş anlamda Cezîre bölgesinin Bizansa yardım ettiklerini duyan Hz. Ömer, hemen bölge komutanı olan Ebu Ubeyde bin Cerrâh'a bu bölgelerin kuşatılması için talimat göndermiştir. Ebu Ubeyde, Cezîre bölgesinin fethi için İyâz'ı görevlendirmiştir. Ebu Ubeyde vefât edince İyâz bin Ganem'i bütün bölgenin fethi için onun yerine tayin eyleyen Hz. Ömer, "Ebû Ubeyde'nin tayin ettiği beyi değiştirmem" dediği malumdur. Bkz. Ali Abd Mişâli, İyâz bin Ganem, Şam, 2013. Önemli bir çalışmadır.

Bediüzzaman Said Nursi'nin 40 gün i'tikâfa girdiği Mardin Kapının Sur İçindeki Hz. Ömer Camii Hücresi

İkinci kol, Hâlid bin Velîd⁸ komutasında Bâb'il Mâ' canibinden şehri kuşatmıştır ki, bu kapı şehir merkezindeki büyük suyun çıktığı Âmid'in taraftadır. Buna Bâbu Esfel'il-Akabe de denilir. Şimdi Yeni Kapı diye anılır.

⁸ Halid bin Velid (d. 592 - ö. 642); Seyfullah (Allah'ın kılıcı) olarak da bilinen Arap komutan. Hudeybiye Antlaşması sonrasında Müslümanlığı seçene kadar Kureyşlilerin saflarında, sonrasında İslam devletinin emrinde savaşmıştır. Müslüman olduktan sonra Bizans ve Sasanelere karşı zaferler kazanmıştır. Bunların en dikkat çekenini Yermük nehri kıyısında Bizans ordusunu bozguna uğrattığı savaştır. Katıldığı yüzü aşkın savaşta yenilgiye uğramamıştır. Hâlid bin Velid savaş kaybetmemiş nadir komutanlardandır. Irak ve İran'ı üç yıl gibi kısa bir süre içerisinde İslam devletine bağlamıştır. Fetihleri Anadolu'da Kahramanmaraş'a kadar uzanmıştır. 638 yılında Ömer bin Hattab tarafından ordu komutanlığından alınıp idari bir göreve verilmiştir. Bir yıl sonra bu görevden istifa etmiştir. 642 yılında savaş meydanında ölmediğine üzülen yatağında eceliyle can vermiştir.

Hz. Halid'in görevli olduğu Yeni Kapı

Güney Kapısının Sur İçinden Görünüşü

Üçüncü kol, Sa'îd bin Zeyd⁹ komutasında Bâb'ü-Rûm canibinden şehri kuşatmıştır ki, bu kapı I. Konstantin'in vezirlerinden birinin inşa ettirdiği Rûmiye Burcuna bitişik olan kapıdır. Şimdi Urfa Kapı diye anılır. Dördüncü kol, Mu'âz bin Cebel¹⁰ komutasında Bâb'ül-Cebel yani Dağ kapı canibinden şehri kuşatmıştır. Karşısında Erzen Kapısı bulunmaktadır (Vâkıdî, 166; İbn-i Şeddâd, 1962:266, 267, 295).

⁹ Said bin Zeyd (d. 600-ö. 671): Mekke'de doğmuştur. Soyları Peygamber Efendimiz(sav) ile Kâ'b bin Lüey'de birleşmektedir. Cahiliye devrinde bile puta tapmamıştır. Hazreti Ömer(ra)'in kardeşi olan eşi Fatıma ile birlikte ilk iman edenler arasında yer almıştır. Aynı zamanda Hazret-i Ömer(ra)'le amca çocuklarıdır. Hz. Ömer (r.a) da Said'in kız kardeşi Atike ile evli bulunmaktaydı. Sade bir hayat yaşayarak belli mevkilerde görev almamaya çalıştı. 671 yılında Medine yakınlarında bulunan Akik'te vefat etti. Cenazesi Sa'd bin Ebi Vakkas tarafından yıkanıp kefenlenirken, cenaze namazını da Abdullah bin Ömer kıldırdı.

¹⁰ Muâz bin Cebel (d. 605, Medine - 640, Remle): Sahabi ve fıkıh bilgini. Ayrıca İslam Peygamberi'nin vahiy kâtiblerinden birisidir. Muâz bin Cebel, uzun zaman Yemen valiliğinde bulundu. Peygamberin vefat haberini burada aldı. Daha sonra Mekke'ye dönerek ilk halife Ebu Bekir'in şûra meclisinde görev aldı. Bu sırada Suriye'deki savaşlara ve tebliğ faaliyetlerine katıldı. Filistin taraflarında zekât memuru ve Kur'an eğitmeni olarak görev yaparken Kudüs ile Remle şehirleri arasında veba hastalığından 36 yaşında hayatını kaybetti.

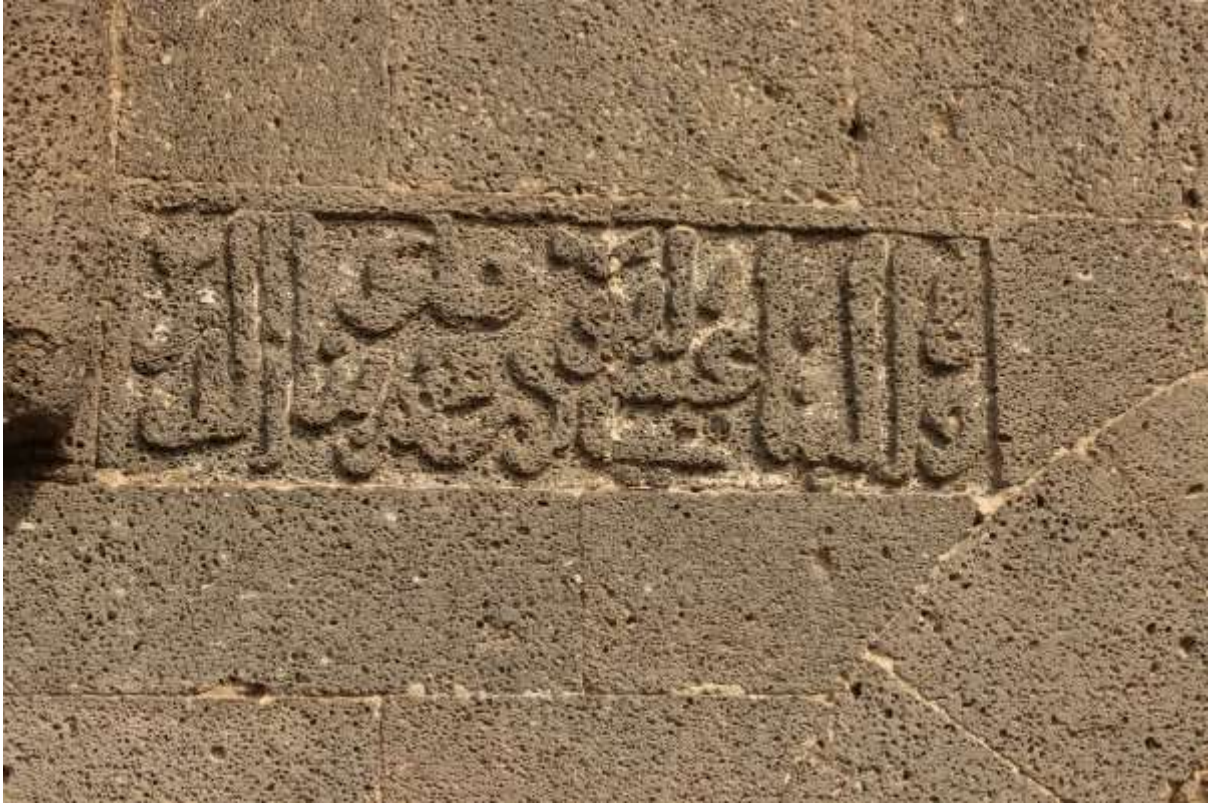

Bundan sonra ise, Hz. Halid ve 40 kahramanın su kanalından girdikten sonra İyâz bin Ganem’i de davet ettikleri Fetih Kapısı gelmektedir. Şu an surların dış kısmında tuğlalarla ile kapatılmıştır. Ordu buradan girmiştir:

Fetih Kapısının Sur İçinden Görünüşü

Meryem Hanım, Sahâbelerin Kalesini kuşattıklarını görünce hemen Kilisesine gitmiş ve bütün devlet erkânını toplayarak şu konuşmayı yapmıştır:¹¹

“Araplar şehrinizi kuşattı. Bu kaleyi almaya azimliler. Bilirsiniz ki, bu şehir, Diyâr-ı Bekr’in anahtarıdır. Burayı feth ederler ise, Diyâr-ı Bekr’i elimizden alırlar. Mesih’in Devleti biter. Biliyorum ki, bütün Hristiyan beyler bizlere gözlerini dikmişlerdir. Aslında 100 yıl kuşatsalar bu şehri alamazlar. O zaman dininiz için savaşın; çoluk çocuğunuzu toplayarak surlara çıkın.”

Sonra din adamlarıyla bir araya gelen Meryem Hanım, onlara da savaşa katılmalarını ve halkı tahrik etmeleri emrini verdi. Mancınıklar dikildi ve bayrakları surlara asıldı.

Iyâz bin Ganem bunların yaptıklarını ve surlar üzerinden kendilerine hücum edeceklerini görünce, arkadaşlarını toplayıp şöyle talimat verdi:

“Bilin ki, Âmid sağlam bir kaledir ve Diyâr-ı Bekr’in gözüdür. Allah bu kalenin fethini nasip ederse, bütün Diyâr-ı Bekr bizim olacak demektir. Ne düşünürsünüz? Kaleye sığınan düşmanlara karşı nasıl savaşalım?” Bunun üzerine Hâlid bin Velîd şöyle teklifte bulunmuştur:

“Ey Beyimiz! Yüce Allah bize memleketlerin fethini kuvvet ve asker çokluğumuzdan dolayı nasip etmedi. Belki Allah’ın tevfiği ve Hz. Muhammed’in bereketi ile muvaffak olduk. O bize va’d eyledi. (Allah’ın va’di ve emirleri yerine gelecektir. Nisâ 47). Düşmanlarımız görünürde bizden üstün olsalar da, Allah’ın tevfikinden ümitliyiz. Ancak sabredelim; sabreden zafere erer. Hesapda olmayan şeyler meydana gelebilir. Bu durumda Hâkime olan Kadına mektub yaz, hem korkut ve hem de gönlünü okşa. Umulur ki, Allah yardım eder, O’nun gölünü imana meylettirir” (Vâkıdî, 167; İbn’ul-A‘sem el-Kûfi, *El-Fütûh*, 258).

Bu konuşma üzerine Iyâz, hemen şu mektubu yazar:

“Bismillahirrahmanirrahîm

Salât ü selam Efendimiz Muhammed’e olsun. Iyâz bin Ganem’den mektuptur:

Yüce Allah bize zaferler nasip etmiştir. Bütün ehl-i küfre karşı bizi gâlip kılmıştır. Yöneldiğimiz her memleketi fethettik ve karşılaştığımız her orduyu mağlub eyledik. Zira gâlibiyet Allah ve Resûlünüdür. Senin kalen de yıkımdan kurtulacak kadar sağlam değildir; Süleyman bin Davud’un inşa ettiği kaleden daha güçlü olamaz. Onu bile Müslümanlar feth etmiştir. Aynı şekilde Ba‘lebek, Herakliyon’un memleketi olan Antakya da fethedilmiştir. Yüce Rabbimizin va’d ettiği üzerine önümüzde bize zor denebilecek bir kale kalmamıştır. (Mü’minleri zafere ulaştırmak bizim hakkımızdır. Rum, 47).

Benim bu mektubum sana ulaşınca Müslüman ol, selâmete er. Muhâlefet edersen pişman olursun. Seni dininden ayrılmak için zorlayamayız, halkını da. Zira Rabbimiz, (Dinde zorlama yoktur, Bakara, 256) buyurmuştur. Direnirsen hevâ ve arzuna uymuş olursun ve kimin zayıf kimin muzaffer olduğunu yakında göreceksin. Selâmet doğruya uyanın üzerinedir.”

¹¹ Bir diğer rivâyete göre, Mâlik bin Eşter Nehâ‘î, Iyâz bin Ganem’in emriyle Âmid’e bin atıyla gelmiş ve bu kaleyi fethederek gayr-i Müslimleri cizyeye bağlamıştır. İbn’ul-A‘sem el-Kûfi, *El-Fütûh*, Beyrut 1986, c. 1, sh. 258. Bu durum Âmid fethinden önce olsa gerektir.

« بسم الله الرحمن الرحيم وصلواته على سيدنا محمد وآله ، من عياض ابن غنم ، أما بعد : فإن الله سبحانه وتعالى نصرنا ، وبجميع ملوك الكفر ظفّرنا ، وما نزلنا على بلد إلا ملكناه ولا حملنا على جيش إلا هزمناه ، والعزة لله ولرسوله وللمؤمنين وليس حصنك أعظم ولا أمنع من تدمير ولا أحصن وهو الحصين المنيع بناء سلمان ابن داود ، فما هو إلا أن نزل عليه المسلمون حتى ملكهم الله إياه ، وكذلك بعليك وانطاكية دار مملكة هرقل ، ولم يبق بين أيدينا صعب إلا سهّله الله علينا وبذلك وعدنا نبينا ووعدنا ربنا في كتابه العزيز فقال تعالى : ﴿ وكان حقاً علينا نصر المؤمنين ﴾^(١) فإذا وصل إليك كتابي هذا سلّمي تسلمي وإيّاك أن تخالفي تندمي ومهما أرذت بلّغناك إيّاه ، ولسنا نُكرهك على فراق دينك ولا أحداً من بلدك ، قال الله تعالى : ﴿ لا إكراه في الدين ﴾^(٢) إن آبيت إلا اتباع الهوى . فستعلمون من أضعف ناصراً وأقلّ عدداً ، والسلام على من اتبع الهدى .

قال الراوي : ثم طوى الكتاب وختمه ودفعه لرجل من المعاهدين وقال له : اقرب من حصن القوم ، ثم قف حتى يزّدوا الجواب .

قال : فأخذه المعاهدي ، ودنا من السور ونادى بلغة الروم وأشار بالكتاب فأمسكوا عن رميه ودلّوا له جبلاً ، وقالوا له : اربطه في طرفه ، فربطه ثم قعد بالقرب حتى يعلم ما تردّ الملكة من الجواب . قال : ووصل الكتاب إلى الملكة مريم الدّارية ، فلما رآته بخط العرب ، سلّمته إلى من يحسن القراءة بالعربية ، فقرأه عليها فلما سمعت ما فيه قالت لأرباب دولتها : ما تقولون فيما كاتبنا به أمير هؤلاء العرب . فقالوا : أيتها الملكة الأمر إليك منهما أمرت امثلنا أمرك . فقالت : يا قوم أنت تعلمون أنّ الثّار ولا العار ومتى سلّمنا

(١) سورة الروم الآية ٤٧ .

(٢) سورة البقرة الآية ٢٥٦ .

Bu mektubu bir elçi ile surların yakınına gönderdi ve Rumca konuşarak mektubu işaret edip salladıkları bir iple mektubu teslim eyledi. Bekle Melikemiz cevap verecek dediler. Mektup Meryem Hanıma ulaşınca Arapça bilen birine okutturup beylerine sordu: “Ne yazalım cevap olarak?” Beyler de, “Ey Melikemiz, ne emrederseniz ona uyarız” dediler. Bunun üzerine Melike:

“Ateşten başka çaremiz yok. Bunlar bütün Rum diyarını işgal eylediler. Derler ki, şehrinizi neden Araplara teslim ettiniz? Hâlbuki uzun süre kuşatılmadınız da, kaleniz en sağlam kalelerdendir. Diyâr-ı Bekr'in diğer şehirlerinden de bana teslim olmamam için mektuplar geliyor. Bize yardım için asker toplayacaklarını va'd ediyorlar.”

Bu karara beyler de onay verince cevâbî mektubu şöyle yazdılar:

“Mektubunuz geldi ve anladım. Allah’ın size zafer vereceğine dair sözleriniz Allah’ın imhâlidir ve istidrâcdır; bundan sizin hakkınızdan gelecektir. Sizden Mesih’in intikamını alacaktır. Kaleyi ebediyyen teslim etmeyeceğiz. İstedğinizi yapınız.”

Mektup Rumca olarak İyâz bin Ganem’e ulaştı ve muhtevâsını öğrendi. Bunun üzerine “Allah’a tevekkül ediyoruz. (Kim ki Allah’a tevekkül ederse, ona yeter. Allah emrini tamamlayacaktır. Yüce Allah her şey için bir kader takdir eylemiştir. Talak, 3).”

Bunun üzerine Âmid Kalesine hücum emri verildi. Evvelâ Müslüman atlıları Palu, Hani, Hetâh (Silvan yakınlarında güçlü bir kale), Meyyâfarikin (Silvan), Süveydâ (Harran ile Âmid arasında önemli bir şehir), Cebel-i Cûr (Diyârbekir kalelerinden biridir ki, Osmanlı döneminde Çapakçur denmekteydi ve bugün Bingöl diye bilinmektedir) ve Zülkarneyn (Ergani) merkezlerine akınlar düzenlemeye başladılar. Âmid Kalesinde ise, Rumlar nakus çalarak karşılık veriyorlardı; ancak bir taraftan çevredeki kaleler birer birer elde ediliyordu (Vâkîdî, 168-171; İbn-i Şeddâd, 247, 248; İbn’ül-Esîr, 1979: 534).

5. Âmid’in Fethi İle Alakalı Önemli Bir kaynak

Bu naklettiklerimizi teyid eden bir önemli kaynağı nakletmek istiyoruz:

Diyâr-ı Bekr Müftülük Kâtibi Es-Seyyid Feyzullah Yusuf tarafından kaleme alınan ve şu anda Ulu Cami’de bulunan 1218 tarihli belgedir.

“Bismillahirrahmanirrahim

Halife-i sâni Hazret-i risâlet-penâhî emîrül mü’minîn. Ömer bin Hattab -Radiye Anhu Rab’ül Vehhâb- Efendimiz Hazretlerinin livây-ı beydây-ı hilâfet yed-i mü’eyyedlerine teslim olduğundan seyf-i sârim-i şerî’atle ümem-i Fûrs ve Rûmu kahr ve tedmîr ve memâlik ve büldânî feth ve teshîr buyurdıkları sırada, iş bu Diyârbekir kal’ası ile civârı bulunan bilâdın teshîri husûsüne ser-asker tayin buyurmuş oldukları İyâz bin Ganem -Radiyahallahu Te’âla Anhu- Hazretleri ma’iyyetlerinde bulunan fırka-i celîle-i muvahhidîn ile bil-izzi vel-ikbal kal’a-i mezkûre pişgâhına satvet-i endâze iclâl buyurduktan sonra kibâr-ı ashâbdan Hâlid bin Velid -Radiye Anhu Rabbül Vâhid- efendimiz Hazretleri ebvâb-ı kal’aden şimdi Yeni Kapı denmekle maruf olan şat kapısı pişgâhına ve Sa’d bin Zeyd -Radiyahallahu Anhu- Hazretlerini Rum kapısı tarafına bit-ta’yîn kendileri dahi fırka-i celîle-i bâkiye ile bizzat Mardin kapısı pişgâhına nasb-i hıyâm ve esbâb-ı muhâsarayı itmâm ve ikmâl buyurup ve beraber bulunan küberay-ı ashâbdan mürekkeb bir meclis-i mahsûs akd olunup meclis-i mezkûrde inâre-i misbâh müzâkere ve kal’anın feth u teshîri babında idare-i miftâh müşâvere ile hulâsa-i kavî ve karar ve nükâve-i mütâlâ’a ve efkâr olan suret-i memdûha üzerine olan kal’a-i mezkûrenin melikesi olan Meryem binti Dârâ’ye teslim-i kal’eyi mutazammın yazdıkları mektûba adem-i muvâfakat cevabı alınmasıyla tekaddüme-i mes’ûl ve du’âların ref’-i bârigâh-ı Melik’ül ‘Allâm ve Rabbül-Mu’in kal’a’nın muhâsarasına teşmîr-i sâ’id-i ihtimâm birle müddet-i muhâsara beş mâha resîde ve ravza-i zâhire-i lütf-i Nâsır-ı Mutlakdan nesîm-i anber-şemîm-i feth u nusret vezîde olmakla Hazret-i Hâlid -Radiyahallahu teala anhu- efendimiz cemâ’at-i Müslimîn ile salât-ı Mağribi ba’del-edâ hayme-i mahsûselerine avdet ve sâ’im’üd-dehr oldukları cihetle iftâra niyet buyurdıklarında ğulamaları teheyü’ eyledikleri reğayifin fîkdânını gördüklerinden ve fîkdân-ı nevâleden nâşî mâ-i sâfi ile bil-iktifâ mütevâlîyen üç gün bu hal ile imrâr-ı subh ve mesâ’ buyurdıklarına mebnî dördüncü gün rağayif-i mezkûrenin beher akşam fîkdânı yüzünden olduğu ba’del-istiknâh kal’aden bir kelp çıkagelip reğayifi ekl ile kal’aye gittiğini ve şimdiki hukûmet sarayının nezdindeki surda bulunan su yolu fûrcesinden kal’a derûnune girdiğini gelip arz etmeleriyle, kal’aye duhûle böyle bir fûrce bulunmasından beşâret ve bu suretle teshir-i kal’ay-ı maksûde nusrethane-i eltâf-ı Samedânîden işâret hâsıl olup şîr-dılân-ı eshâb-ı kirâmdan seksen nefer merd-i şeca’ât-eser bil-intihab, Halid bin Velid Hazretleri peşrûleri oldukları halde fûrce-i merkûmeden takrib-i latif ile leylen derûn-ı kal’aye duhûl ve ebvâb-ı erba’aden her bir kapıya ta’yîn olunan yirmişer nefer ğuzât-ı ğazanfer-savlet kapılara vusûl birle ebvâb-ı mezkûreyi miftâh-ı şeca’ât ve muzafferiyyetle fethe himmet ve hâric-i surda olan ashâb-ı kirâmla birleşerek ğulbanın tekbiri mele-i a’laya ref ile derûn-ı kal’ade muhârebeye bezl-i mesâ’î ve makderet buyurup Cenab-ı Hayr’un-nâsırîn’in lütf-i celâl-i ilahileriyle fırka-i küffarı münhezim ve târumâr ve ru’ûs-ı menhûslerin tu’me-i şimşir-i kahr u dimâr ettiklerinden Melike-i kal’a olan Meryem Dâra ru’b ve

hıras ile cânib-i Rûm'a firâr ve müte'âkiben şâhid-i subh-ı sabâhet-eser ve mühr-i cihantâb-ı hoceste-peyker şevk ü envâr-ı meserret-iktirânını izâ'e ve bedîdar etmesiyle zuhûr-i tebâşîr-i sabahul-hayr muvaffakiyet ve büşûr-ı menâşîr-i zafer u nusrete binâ'en bakiyye-i süyûf-ı mücâhidîn olan tâ'ifey-i mehâyifin bir takımı tahsil-i iman ve bir takımı da duhûl-i darul emâna isti'mân ederek ihrâz-ı destmâye-i din-i mübîn edenler taltîf ve fırka-i ğayr-ı Müslime dahi tahsîs ve istihsâl-ı cizye-i şeri'ye ile ta'nîf olunduktan sonra ser'asker-i müşârun ileyhın emriyle kenâyis-i kal'adan Tuma Kilisesi evsân ve esnâmdan tathîr ve zümrey-i muvahhidîn için câmi' ittihaziyle ta'mir olunup kibâr-ı ashâb ve alemdârân-ı Resûl-i Rebbil-erbab'dan iş bu câmi'-i şerifin hazîre-i mahsûsesinde defni hâk-i 'iturnâk-i rahmet ve muntazır-ı kıyâm-ı sâ'at olan Sultan Sa'sa'a -Radyallahu te'âla anhu- Hazretleri beş yüz nefer rüfeka-i kirâmiyle kal'e-yi mezkûreye emîr ta'yin ve serasker-i müşârun ileyh Hazretleri tevâbi'-i kal'ade ma'dûd olan mahâll-i sâ'ireyi feth u teshîre tevccüh-sâz-ı azm ve yakın buyurmuş ve emîr-i müşârun ileyh indel-gazâ vücud-i âlilerine isabet eden cerihâlardan müte'essiren biraz sonra âzım-i hüsnü hayat ve müntekil-i darul-huld-i ukbâ olmuş ettiğinden iş bu câmi-i şerifin hazîre-i meşrûhasında makbûr ve uyûn-ı enâmdan mestûr buyurulmuşlardır deyû mervîdir. El ilmu indallah.

Nemmekahû ve 'amilehû Es-Seyyid Feyzullah Yusuf yu'raf bi Müfti Kâtibi, 1218."

6. Diyarbekir'in Fetih Tarihçesi (Tarihçe-i Feth-i Âmid)

(İslam'ın) İkinci Halife (si) Hz. Ömer bin Hattab (r.a.) Efendimiz. Hilafetin parlak bayrağı kuvvetleri ellerine teslim edildikten sonra şeriatın keskin kılıcıyla Fars (Sasani) ve Rum (Roma) imparatorluklarının milletlerini savaşıarak İslam hükmü altına almaya ve topraklarını da, fethederek İslam topraklarına katmaya başladığı sıralarda, Diyarbekir kalesi ile civarında bulunan beldeleri fethetmek için hazırladığı ordunun başına İyaz bin Ganem (r.a.) adında bir sahabiye tayin etmişlerdi.

İyaz bin Ganem (r.a.), komutasındaki şerefli İslam fırkasıyla Diyarbekir kalesinin önüne gelip kondu. Bölük komutanlarından ve ashabin ileri gelenlerinden Halid bin Velid (r.a.)'ı kalenin dört ana kapılarından biri olan ve şimdi (Yeni Kapı) olarak bilinen Şat kapısı cephesine Sa'd bin Zeyd'i, Rum kapısı (şimdiki Urfa Kapı) cephesine tayin ederek, kendisinde geriye kalan mukaddes askeri bölüğü ile Mardin Kapısı cephesini üstlenerek çadırlarını kurdular.

Bundan sonra kaleyi kuşatıp, ele geçirmek için bütün hazırlıklar tamamlandı. İyaz bin. Ganem (r.a.) beraberindeki ashabin ileri gelenlerinden özel bir istişare heyetini kurdu. Adı geçen heyet, kalenin fethi konusunda ne zaman ve ne şekilde taarruza başlanmasını istişare ederek karara bağladılar. Böylece ittifakla alınan bir kararla kale kralicesi Dara kızı Meryem'e kaleyi (şehri) hiç karşı koymadan (İslam ordusuna) teslim etmesini içeren bir mektup gönderildi. Ancak mektuba olumsuz cevap verildi. Bunun üzerine yüce Allah'tan zafer ve yardım talebi için hep birlikte dua ve niyazlarda bulundular. (Bu yakarışlar neticesinde sanki yüce Allah) onlara zafer kokusunu hissettirmişti. Beş aydan beri muhâsara işi devam ediyordu. Bundan sonra savaş için tamamen kollarını sıvadılar Hz. Halid bin Velid (r.a.), Müslümanlarla cemaat halinde akşam namazını kıldıktan sonra kendi özel çadırına avdet etti. Saimmüddehr (yılboyu oruçlu) olması münasebetiyle iftar vakti olup, hizmetçileri tarafından iftarlık olarak saklanan yemeğin ortadan kaybolduğu haberini alınca, iftarını sade suyla açtılar. (Kendisi için her gün saklanan bu) iftarlık yemeği üç gün peş peşe ortadan kaybolması üzerine durum tesbiti için gözetlemeci bırakılırdı.

Dördüncü gün bir köpeğin kalenin iç kısmından gelip, o yemeği yedikten sonra tekrar kale içine girdiğini gördüler. Bunun üzerine askerler, köpeğin gelip gittiği bir su kanalı deliği olduğunu ve deliğin askerin kale içine girmesi için iyi bir imkân olduğu müjdesini getirdiler. Bunun üzerine miladi 639 tarihinde gerçekleşecek olan Diyarbekir kalesinin fethi için sahâbelerden 80 (seksen) cesur nefer seçildi. Başlarında Hz. Halid bin Velid (r.a.) olduğu halde bu sahâbeler geceleyin bu delikten kalenin iç kısmına girmeyi başardılar. Kale içine giren bu neferlerden her yirmi (20) kişi, kalenin dört kapılarından her birine tayin edilerek içerden kapıların yanına vardılar. Anahtarları alarak kapıları dışarıdaki İslam ordusunun girmesi için hemen açtılar.

Arş-ı A'laya kadar yükselen tekbir sesleri arasında kaleye giren sahâbe ordusu kale halkı ile bütün kuvvetlerince savaşa tutuştular ve Cenab-ı Allah'ın yardımıyla kafirleri hezimete uğratıp taru mar ettiler. Liderlerini hep kılıçtan geçirdiler. Ancak bu arada kale kraliçesi Dara kızı Meryem

Rabu ve Heras ile (iki veziri olabilirler) Rum istikametine kaçmayı başardı. Bundan sonra ilahi yardım neticesi elden edilen zafer ve başarı zevki ve sevinci yaşandı. Ve İslam ordusu o hayırlı sabahta mücahitlerin kuvvetini tekrar toparlamaya başladı. Şehir halkından geriye kalanlardan bir kısmı iman getirdi, bir kısmı da eman istediler. İman edenler ödüllendirildi. Eman isteyenler ise, dininde serbest kalarak şer'i haraca bağlandı (cizye).

Adı geçen komutanın emri ile kale içinde bulunan kiliselerden TOMA Kilisesi (şimdiki Ulu Camii) hemen içindeki putlardan temizletirilerek ve içinde bazı tadilatlar yapılarak, Müslümanlar için camii haline getirildi. Sonra ahabın büyüklerinden ve Resulullah (s.a.v.)'in bayraktarlarından biri olan ve bilahare vefatı üzerine aynı caminin müştemilatında defn olunan Sultan Sa'sa (r.a.) bu kaleye emir (Vali) tayin edildi. Ve emrine şehrine asayışını muhafaza içinde arkadaşlarından 500 (beş yüz) kişi komutasına verildi. Adı geçen komutan (Iyaz bin Ganem) ise ordusunun kalan neferleri ile aynı kaleye (Diyarbakir'e) bağlı çevredeki diğer beldeleri İslam'a kazandırmak üzere fethi için gazveye yürüdü. Ancak kaleye emir olarak tayin olunan ve adı geçen komutan (Sultan Sa'sa) savaş sırasında aldığı yaralardan dolayı bir süre sonra vefat edip insanların gözünden saklı bir vaziyette ve aynı caminin mulhak katında defn edildi. Hasan Paşa Hanı'nın yanında Şey Seyyid Sa'sa'a Câmii bulunmaktaydı. Maalesef 1926 yılında Belediye tarafından yıkılmıştır.¹²

Diye rivayet edilmektedir. İşi en doğrusunu ancak yüce Allah bilir. Yazan: Diyarbakir Müftülük Kâtibi Seyyid Feyzullah Efendi. Tarih:1218 Hicri

¹² Eski Belediye'nin doğusunda ve ana cadde üzerinde bulunan bahçeli çay evinin ortasındaki havuzun altında medfundur. Büyük bir tud ağacı yanı başındadır. Daha önce orası küçük bir mescid idi. Küçük bir minaresi de vardı. Millî şeflik döneminde hem mescid ve hem minaresi yıktırılmış, bir çayhaneye çevrilmişti. Zamanında bir konfeksiyoncu tarafından işportacılık olarak kullanılmaktadır.

7. Silvan'ın Fethi (Meyyafarikin)

Âmid kalesinin muhasarası 4 ay kadar sürünce İyaz bin Ganem, ordusundan şu 10 kişiyi seçerek Silvan fethine görevlendirdi:

1. Hakem bin Hişâm
2. Elyesa' bin Halef
3. Râzıkî bin Gânim

4. Sehl bin Sâbit
5. Hâris bin Zerâre
6. Ukbe bin Kâmil
7. Ka‘kâ bin Üseyd
8. Sârim bin Eş‘as
9. Nu‘man bin Âmir
10. Talha bin Ya‘sûb
11. İbrahim bin Elyesa bin Halef.

Bunların yanlarında da 100 kadar Muhâcir ve Ensâr’dan sahâbeler var idi. İkinci namazını kılarak yola çıktılar; yollarda fetih hadislerini okuyorlardı. Gecenin bir yarısında Silvan kapılarına dayandılar ve şehrin doğu tarafından Burc-ı Şah (Burc-ı Şât denilmektedir) denilen yerde durdular. Aralarından Hakem bin Hişâm, “Keşke silah kullanmadan fethi nasip olsa” diyordu. Sahâbeler, açık buldukları Marya Kilisesi diye biline yere kadar geldiler. Burada Hakem bin Hişâm’ın onların papazı olan Islagors ile uzun müzakerelerinden sonra Silvan papazı İslamiyet’e meylederek sahâbeler yardım etme sözü verdi. Çevresindekilerin bir kısmı Müslüman olduysa da Silvanlılar kendi aralarında şehri Araplara teslim etmemek üzere yeminleştiler. Üç gün sonra Patrik yine ikaz etse de silahlanmaya başladılar. Bunun üzerine Patrik gizli bir kapıdan çıkarak yardım istemelerini tavsiye etti. Denilen yapıp Papaz Tepesi denilen yere gelince, at sesleri duyuldu ve gördüler ki başlarında komutan olarak bulunan Zabbe bin Adî liderliğinde 500 atlı ile yardımlarına gelmişti. Patrik’in de yardımıyla ciddî manada silah kullanılmadan şehir ahali silahları ile birlikte teslim oldular ve Silvan fethedilmiş oldu (Vâkîdî, 171-180; İbn-i Şeddâd, 247, 248; İbn’ül-Esîr, 534; Abdülmü’min bin Abdülhakk, Merâsîd’ul-İttılâ‘, 1954:1015).

8. Âmid Şehrinin Fethi

Müslümanların Âmid kalesini kuşatmaları beş ay kadar sürmüştür. Hâlid bin Velîd bilindiği gibi Bâb’ül-Mâ’ (Yeni Kapı) tarafından kuşatmaya memur idi ve her gün devriye gezerek fırsat kolluyordu. Çadırında nöbet beklerken ekmeğini hizmetkârı (ismi Hemmâm şeklindedir) temin ediyordu. Üç gün süresince ekmeği kendine ulaşmayınca hizmetçisine sordu ve o da getirildiğini söyledi. Hizmetçisi Hemmâm dördüncü gün nöbet tutunca bıraktığı ekmeği bir köpeğin aldığını ve su kanalından şehre girdiğini Hâlid bin Velîd’e haber verdi. Hâlid bin Velîd “Allahu Ekber” diyerek ashâbı çağırıldı ve durumu onlara da aktardı. Şehre su kanalı yoluyla askerinin girebileceğinde ittifak edilince Hz. Hâlid bin Velîd şu konuşmayı yaptı:

“Şehre su kanalından gireceğiz. Kendini Allah ve Resulüne fedâ edecek 100 kişi istiyorum. Dünya azığımı alabilen için ümit diyaradır; anlayabilene kurtuluş yeridir. Siz de bu kazanca katılın ve rahmet kârı edinin, cennetle mükâfatlanın. Kim bu fani dünyadan haşır gününe kadar azık talep ediyorsa bu kârlı ticârete girsin. Ben nefsimi Allah’a satıyorum. (Yüce Allah mü’minlerden nefis ve mallarını bedeli cennet olmak üzere satın alıyor. Tevbe, 111). Kim satmak isterse gelsin, korkmasın. Randevümüz Kıyamet gününe olsun. Temiz geçmişinize uyunuz. Haydi, Allah yardımcımız olsun.”

Fethe vesile olan Su Kanalı'nın Bulunduğu Mekân Üzerindeki yazının MÂŞÂ'ALLAH olduğu kanaatindeyiz.

Sonra da seçtiği 100 kişi silahlandılar. Öncü kuvvetler komutanı Hz Hâlid bin Velîd hemen komutan İyâz bin Ganem'e varıp durumu arz etti ve "Tekbir duyduğunda hazır ol" dedi. O da "Allah sizi muzaffer kılsın" diye dua eyledi.

Öncü kuvvetler komutanı Hz. Hâlid bin Velîd 100 asker ile su kanalına kadar geldiler; sanki surdaki nöbetçiler ilâhî bir emirle uyutulmuş gibiydi. Su kanalından ilk giren Hâlid bin Velîd idi. Onu takiben;

1. Amr bin Ahvas
2. Huzeyfe bin Sâbit
3. İmrân bin Bişr
4. Selâme bin Ya'sûb
5. Mâcid bin Talha
6. Müsennâ bin Âsım
7. Sâlim bin Adî
8. Mâlik bin Hafs
9. Hattâb bin Câbir
10. Eflah bin Sâ'ide.
11. Süleyman bin Hâlid.
12. Abdullah bin Mikdâd.

Ve benzeri büyük sahâbeler girdi. Bedeni büyük olanlara giremediklerine üzüldüler. Âmid içinde 30 sahâbe oldu. Silahlı idiler. Sabah olup da düşman onları öğrenince sahâbeleri taş

yağmuruna tuttular. Hz. Hâlid bin Velîd on kişi ile kapıya yüklendiler ve kırarak açtılar. İyâz bin Ganem dışarıdan bekliyorlardı. Şehir ahalişi önce surlara yığıldılar ve sonra göğüs göğüse savaş başladı. Hz. Hâlid bin Velîd kerr ü ferr harbi yapıyor ve İyaz da şöyle haykırıyordu:

“Düşmanın önündeki koruma sebepleri kesildi. Artık sonları geldi. Allah’a sığınıp hatalardan ve usanmaktan kaçınınız. İşte Hâlid bin Velîd yanınızda ve harp meydanında.”

Sabaha doğru Hâlid bin Velîd’in neş’e sesleri şehri dolduruyordu. İslam bayraklarının ışıkları her tarafı aydınlatıyordu. Âmid’liler durumu görünce Melike’leri Meryem’i aradılar. Ancak o, Dâr’ül-İmâre’yi terkederek Dağ Kapısından yol bularak kaçmıştı. Bunun üzerine teslim oldular ve başkomutan İyâz da silahların terkedilmesini emretti. Şehrin meydanında Müslüman askerler toplanınca şöyle bir hitâbede bulundu:

“Yüce Allah bizi muzaffer kıldı. Eğer Rabbimiz Rahmet Peygamberini peygamberimiz kılmasaydı ve Mü’minlerin kalbine sekine indirmeseydi, sizleri kaybedebilirdik. Rabbimiz bize öfkeyi bertaraf edip affa dayanmamızı emretti. (Öfkesini yutabilenler ve insânları affedebilenler. Allah ihsân sahiplerini sever. Âl-i İmrân, 134). Ey Âmid ahalişi! Mallarınız ve evlâdlarınız bize helâldir. Kim Müslüman olursa onları kendilerine teslim ederiz. Kim Müslüman olmamakta direnirse, sizin hakkınızda dinimizin bize verdiği yetkilerle karar veririz.”

Şehir ahalişi bunun üzerine ileri gelenleriyle görüşen Komutan İyâz’a teslim oldular. Şehirdeki Yahudi Hahamı da teslim oldu. Sanki İslamiyeti ve Kur’an’ı öven bir konuşma yapınca Komutan İyâz “Allah Afüvdür; affi sever” diyerek şehir ahalişini affetti. Âmid şehrinin çoğu ahalişi Müslüman olurken, olmayanlara da zimmî sıfatıyla cizye vergisi konuldu. Komutan İyâz en büyük kiliseleri yerine ki, Toma denilmekteydi, büyük bir cami inşa etti. Mar- Toma (Sain – Toma) Kilisesidir ki, bir kısmı, sonradan tamamı camiye çevrilmiştir (bugünkü Ulu camii).¹³ Komutan İyâz, 12 gün şehirde kaldıktan sonra Sa’sa’a bin Sûhan el-Abdî’yi¹⁴ emir tayin ederek 500 atıyla beraber şehri onlara teslim eyledi. Kendisi diğer kalelerin fethine devam eyledi (Vâkıdî, 181-187; İbn-i Sa’d, 1960: 394; İbn’ül-Esîr, 534).

¹³ Ulu Câmi: Anadolu'nun en eski Câmisidir. 638 yılında Diyarbakır'a hâkim olan Müslüman Araplar tarafından şehrin merkezindeki en büyük mabedin (Martoma Kilisesi) Câmiye çevrilmesiyle oluşturulmuştur. Daha sonra 1091 yılında Büyük Selçuklu Hükümdarı Melikşah'ın buyruğu ile büyük bir onarım gördüğünü, değişik dönemlerde birçok kez onarım ve eklentilerle bugünkü şeklini aldığını kitabelerinden öğrenmekteyiz. 1115 yılında geçirdiği yangın ve deprem sonucu içerisindeki kemerler sütunlar bezemeli taşlar hepsi yıkılmıştır. Dışarıda bulunan mermer taşları bu tarihten sonra yayılmıştır. Erken İslam döneminin ünlü Şam Emeviye Câmî'nin (benzerliklerden dolayı) Anadolu'ya yansıması olarak yorumlanan Diyarbakır Ulu Câmi, İslam âleminin 5. Harem-i Şerifi olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Câmide sibernetiğin babası olarak kabul edilen ünlü bilgin El Cezeri'nin yaptığı güneş saati bulunmaktadır. Yılmazçelik, XIX. *Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, sh. 50 vd.

¹⁴ Sultân Sa’sa’a: Sa’sa’a bin Sûhan el-Abdî, konusunda tartışma bulunmaktadır. Bazılarına göre kabri Bahreyn’dedir. Ancak El-Cezîre’yi fethetme görevlendirilen sahâbeler arasında olduğu da kaydedilmiştir. Hicretten 24 yıl evvel 598 yılında doğmuş ve ne zaman vefât ettiği tartışma konusu olmuştur. Diyarbakır valisi ise, vefât tarihi 639 yılı olsa gerektir. Hazreti Ömer’in hilafeti döneminde (638) İyaz bin Ganem komutasındaki İslam ordusu tarafından fethedilen Diyarbakır, Anadolu’da İslamiyet ile şereflenen ilk şehir olma özelliğini taşıyor. Aynı zamanda bir sahâbenin valilik yaptığı Türkiye’nin tek şehri olan Diyarbakır, Hz. Ömer’in atadığı sahâbelerden Vali Sultan Sa’sa’a’nın makamına gerekli ilgi gösterilmiştir. Diyarbakır’ın ilk Müslüman valisi sahâbe Sultan Sa’sa’a’nın önce 'kilise kalıntısı' raporu verilerek işyerine dönüştürülmesi planlanmış ve 1925 yılında kapatılmıştır. Gazi Caddesi üzerinde bulunan ve 1925 yılından bu yana kaderine terk edilen Vali Sultan Sa’sa’a’nın kabri ihya edilmiştir.

Ulu Cami yakınında bulunan Sultan Sa'sa'a Mescid Alanı Kazı
Fotoğraflarından

9. Süleyman bin Hâlid'in Şehid Olması

Hz. Süleyman bin Hâlid'in oğlu olan Hz. Süleyman, bi'setten 15 yıl kadar evvel Mekke'de dünyaya gelmiştir. Hicretten evvel Müslüman olmuştur. Hatta birinci Habeşistan'a hicretine katılanlar arasındadır. Âmid şehrinin fethinde babasıyla birlikte. Zeyd bin Râfi¹⁵ nasıl şehid olduğunu şöyle anlatmaktadır:

“Müşrikleri kuşattık, gerisin geriye kaçmaya başladılar. Ancak bir pusu kurulduğunu farkında değildik. Karşımıza çıkınca ölüm kalım savaşı verdik ve Hz. Süleyman Rumların silahlarıyla şehid oldu. Onunla birlikte 30 atımız daha şehid düştü. Abdullah bin Mikdâd hemen Hz. Süleyman kucakladı ve şehid olduğunu görünce Hz. Hâlid bin Velîd'e döndü:

“Kıymetli oğluna neler oldu. Göğsünden vurulmuş ve vücuduna 20 darbe almış.” Sonra savaşa devam etti ama o da şehid oldu. Ammâr bin Yâsir onun için bir mersiye kaleme almıştı. Süleyman bin Hâlid'in yakın arkadaşlarından olan Ziyâd bin Mugîra da Hz. Hâlid bin Velîd'e şu mersiyeği göndermişti:

“Ey Hâlid! Zaman bize bir fâcia getirdi.

Bu darbelere harbde önde giden bir efendimiz maruz kaldı.”¹⁶

Kardeşi Abdurrahman ise Yermük harbinde şehid olmuştu.¹⁷

¹⁵ Bu zat, Bedir'de şehid olan Râfi' bin Zeyd'in oğludur.

¹⁶ İbn-i Hacer el-Askalanî, *El-İsâbe fî Temyiz'is-Sahâbe*, No: 3660; <https://www.facebook.com/1857015817873407/posts/-قصه-إستشهاد-سليمان-بن-خالد-بن-الوليد-عن-علقمة-بن-سنان-عن-زيد-بن-رافع-قال-كنت-في-1941589519416036//>

¹⁷ **Kale Câmii (Hz. Süleyman-Nâzirîye Câmii)**: Hz. Süleyman Câmî'i, Nisanoğlu Ebul Kasım tarafından 1155-1169 yılları arasında yaptırılmıştır. Câmîi bitişiğinde Osmanlılar döneminde yapılan Hâlid Bin Velîd'in oğlu Süleyman ile

Bazı kaynaklarda, El-Cezîre Fâtîhi İyâz bin Ganem, İç Kaledeki¹⁸ Kiliseyi Camiye çevirdiği ve Câmî'-i Kebîr diye bilinir olduğu yazılmaktadır. Süleyman bin Hâlid Hazretleri de bu Câminin yanında defnedildiği de ifade olunmaktadır (Muhammed Vâmık Şükri, 54). Halbuki bu cami Kale Câmîi, Hz. Süleyman, Tâhiriyye ve Nasırıyye adlarıyla anılan bu câmi, 550/1155 tarihinde Ebülkasım Ali tarafından inşâ olunmuştur. Kasedilen Ulu Cami olsa gerektir (Yılmazçelik, 2014: 54).

10. Diyâr-ı Bekr'e ait Diğer Kalelerin Fethi

Âmid Kalesini fetheden İslam orduları, Diyâr-ı Bekr'in diğer kalelerine yönelmişlerdir. Bunları kısaca şöyle açıklayabiliriz.

Cebâbire Kalesi ki, Diyarbakır'ın sağlam kalelerinden biridir (İbn-i Şeddâd, 246).

Eğil Kalesi ki, Diyâr-ı Bekr'in kuzey tarafında Mardin'e bağlı bir kaledir. Benî Kilâb kabilesinden Mirdas bin İdris inşâ eylemiştir. Buraya Nu'man bin Makran gönderilmiştir. Ahalisi Müslüman olmuştur (İbn-i Şeddâd, 246)

Yemâniye Kalesi ki, Huzeyfe bin Yemân tarafından fethedildiği için bu adı almıştır. Mu'âz Hazretleri buraya yönlendirilmiştir. Ahalisi Müslüman olmuştur (İbn-i Şeddâd, 247).

Nuris Kalesi ki, yine Huzeyfe bin Yemân tarafından fethedilmek üzere görev verilmiştir (İbn-i Şeddâd, 248).

Hani Kalesi ki, İyâz bin Ganem fetih için üzerine varmış ve sulh yoluyla fethedilmiştir.

Cebel-i Cûr (Çapakçur) ki, bugünkü Bingöl'dür. İyâz bin Ganem fetih için üzerine varmış ve sulh yoluyla fethedilmiştir.

Sivan Kalesi ki, Mardin'e yakındır. İyâz bin Ganem fetih için üzerine varmış ve sulh yoluyla fethedilmiştir.

Zül-Kard Kalesi ki, Zülkarneyn kelimesinin tahrif edilmiş şeklidir. İyâz bin Ganem fetih için üzerine varmış ve sulh yoluyla fethedilmiştir.

Hetâh Kalesi ki, Silvan yakınlarında bir kaledir. Bunun ahalisi Müslüman olmayı reddedip savaşa yeltenmişlerdir. Bunun hâkimi Kulp, Hısn-ı Cedîd, Şaka ve Dübb'ül-Kilâb Kalelerinin hâkimi olan Ermoyıl bin Kelus'un kızı ile evlenmiş şeytan gibi bir adamdı (İbn-i Şeddâd, 247-251, 435; Vâkıdî, 187 vd). Bu kale fethedilince sıra Erzen'ür-Rûm ve Ermeniyye kalelerine gelmiştir.

Lagûb Kalesi ki, Hetâh'da on gün kalan Komutan İyâz'a fethedilmesi tavsiye edilen kaleler arasındaydı.

Burayı da uzun mücadeleler sonucu fetheden Komutan İyâz, Si'ird, Tanza, Behmerd, Hizan ve Ma'den Kalelerine yönelmiş ve buraları da İslam ülkesinin toprakları arasına katmıştır (Vâkıdî, 197 vd).

11. Hz. Ömer'in İyâz bin Ganem'e Gönderdiği Fetihnâme

Bütün El-Cezîre bölgesini fetheden İyâz bin Ganem'e Hz. Ömer'in gönderdiği Fetihnâme şu şekildedir:

“Bismillahirrahmanirrahîm

“Allah'ın kulu Emîrelmü'minîn olan Ömer'den İyâz bin Ganem'e.

Diyarbakır'ın Araplar tarafından alınışı sırasında şehit düşen diğer sahâbelerin yattığı Meşhed bulunmaktadır. Diyarbakır'ın fethi sırasında şehit olan Hâlid Bin Velid'in oğlu Süleyman dâhil 27 sahâbe bu bölgede, 13 sahâbe ise surların farklı bir yerinde şehit oldu. Yaralanan Sultan Sa'sa'a'nın da 6 ay sonra şehit olmasıyla birlikte bölgeye toplam 41 sahâbe defnedildi. Diyarbakır'da mezar yerleri kesin olarak bilinen 30 sahâbenin 27'sinin kabri bu Câmidedir. 27 şehit sahâbenin kabirleri Türkiye'nin her yerinden ziyaretçi akınına uğramaktadır.

¹⁸ İç Kale: Diyarbakır Kalesi, Dış Kale ve İç Kale olmak üzere iki bölümden meydana gelmiştir. Diyarbakır'da hüküm süren devletler bu kaleyi onarmıştır. Bu bakımdan kalede her dönemin izlerine rastlanmaktadır. Dış kale'nin kuzeydoğu köşesinde iç kale bulunmaktadır. Bu kale de surlarla çevrilmiştir. İç kale içerisinde Virantepe denilen yerde surlarla çevrili bir bölüm daha bulunmaktadır. Virantepe'de yapılan kazılar XIII. yüzyılda Artukoğulları döneminde burada bir saray yapıldığını ortaya çıkarmıştır. İç kale Kanuni Sultan Süleyman zamanında 1524-1526 yıllarında genişletilmiş, on altı burç ile iki kapı eklenmiş ve surlarla çevrilmiştir. Bu kalenin Fethi Öğün, Saray ve Küpeli isimli kapıları Diyarbakır şehrine açılmaktadır. Yılmazçelik, *Diyarbakır*, s. 20 vd.

Bundan selâm senin üzerine olsun. Allah'a hamd olsun ki, Müslümanların eliyle El-Cezîre Bölgesinin fethini ihsân eyledi; Müslümanları fakir iken zengin kıldı ve onların rızık dâirelerini genişletti. Ben bu andan sonra Müslümanların fakir olacaklarından değil de mal ve servete aldanıp o sebeple helâk olacaklarından korkuyorum. Ey İyâz bin Ganem! Sen vazifeni en güzel şekilde ifa eyledin. Allah senin vesilenle İslam'a ve Müslümanlara hayırlar ihsân eylesin. Bu mektubumu alınca sözüne ve fiiline güvenilir bir kumandan seçesin ve kendine vekil kılasın. Sonra da Şam Bölgesine yönelesi. Zira Ebu Süfyan oğlu Yezid'in hasta olduğunu duydum ve vefat ederse korkarım ki, orada işler karışır. Benim kanaatim bir an önce Şam Bölgesine dönmen ve El-Cezîre bölgesine artık fazla kalmaman yönündedir. Vesselâm" (Ebu Muhammed Ahmed bin A'sem el-Kûfî, 260).

رسالة أمير المؤمنين عمر رضي الله عنه إلى عياض بن غنم

بسم الله الرحمن الرحيم .

من عبد الله عمر ، أمير المؤمنين ، إلى عياض بن غنم .

أما بعد ، سلام عليك ، الحمد لله الذي فتح بلاد الجزيرة على يد المسلمين فأغناهم بعد فقر ووسع لهم في الرزق وإنني منذ الآن لا أخاف الفقر عليهم ولكني أخشى عليهم أن يغتروا بالأموال فيهلكوا . وإنك يا عياض أدبت عملك على أحسن وجه فجزاك الله عن الإسلام والمسلمين خيراً . وحين تقف على هذه الرسالة انتخب أحد وجوه الجيش ممن يعتمد عليه في القول والفعل واجعله نائباً لك ثم توجه نحو

٢٦٠

الشام فإن يزيد بن أبي سفيان مريض هناك وأخشى إن هو مات أن تضطرب الأحوال . فالرأي هو أن تعود إلى الشام بأسرع ما يمكن ولا تبق في الجزيرة أكثر مما بقيت والسلام .

وحين وصل خطاب أمير المؤمنين عمر إليه ، دعى عتبة بن فرقد السلمي وعينه والياً على جملة بلاد الجزيرة وجعل تحت إمرته أربعة آلاف فارس ثم اتجه ببقية الجيش إلى الشام وحين وصل إلى حمص غلب عليه المرض ثم انتقل إلى رحمة الله^(١) . ورووا أن ذلك اليوم الذي مات فيه عياض لم يكن يملك سوى فرسين اثنتين وجمالاً وضع عليه حوائجه ولم يجدوا في ثيابه وأمتعته ديناراً واحداً . مع كل تلك النعم والأموال التي عادت إليه من الجزية . لقد تصدق بها كلها ولم يترك شيئاً رحمة الله عليه .

Sonuç

Çalışmada Diyarbakır'ın adının tarihi kökenleri üzerine bir değerlendirmede bulunulmuş ve şehrin adının nereden geldiğine dair yanlış bilinenler tashih edilmiştir. Şehrin adı Arapça emed (أمد) kelimesinden gelmektedir. İsm-i Fâil şeklidir. Bu konuda bütün tarih kaynakları aynı kanaattedirler. Âmed şeklinde olduğuna dair hiçbir ilmî kaynakta bilgi bulunmamaktadır. Âmed kelimesi zaten Farsça'dır ve *geldi* manasını ifade eder. Hatta kaynaklar Âmid kelimesinin nasıl telaffuz edileceğine

dair yazılı olarak açıklama bile yapmışlardır. Çalışmada daha sonra zemin metinlerden hareketle El-Cezire kitasının coğrafi sınırları üzerine yapılan tespitlere yer verilmiştir. El-Cezire İslâm'dan önce ve İslâm tarihinin başlarında bu bölgeye yerleşen Arap kabilelerine göre “Diyârimudar”, “Diyârrebîa” ve “Diyâribekr” olmak üzere üç tarihî bölgeye ayrılmıştır. Eskiçağ'da bölgede Araplar yaşıyordu. Nusaybin İranlılar tarafından Arvastân, Ermeniler tarafından Bes Arabâyâ diye adlandırılıyordu. İslâm tarihinin başlarında bu bölgede Araplar'dan başka Ârâmîler de vardı. Abbâsiler devrinden itibaren bölgeye Türkler de gelmeye başlamışlar, Selçuklular'dan sonra bölgede birçok Türk devleti kurulmuştur. Makalemizde Müslümanların Fethinden Önce Âmid Şehri ve Bizans İmparatorluğunun durumu ile ilgili tespit ve değerlendirmelere yer verilmiş, Hz. Ömer'in Diyârbekr'in Fethi İle Alakalı Fermânı ve Âmid'in Müslümanlar Tarafından Kuşatılması süreci ele alınmıştır. Ayrıca tarihi metinler ve surlardaki kitabelerden hareketle şehrin saklı tarihine dair önemli bilgilere yer verilmiş, Diyâr-ı Bekr Müftülük Kâtibi Es-Seyyid Feyzullah Yusuf tarafından kaleme alınan ve şu anda Ulu Cami'de bulunan 1218 tarihli belge analiz edilmiştir. Diyarbekir'in fethinin tarihçesine, Silvan'ın fethinin (Meyyafarikin) tarihçesine, Diyarbekir kalelerinin fethine ve Hz. Ömer'in İyâz bin Ganem'e Gönderdiği Fetihnâme'ye yer verilerek Diyârbekir'in fethi tarihi belgeler ışığında yeniden yorumlanmıştır.

Kaynakça

- Ahmed K. (1914). *Subh 'ul-A 'şâ fi Sinâ 'at 'il-İnşâ*, Kahire, c. IV, sh. 324.
- Ali E. (1918). Osmanlı Vilâyât-ı Şarkıyyesi, İstanbul, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası.
- Belâzurî, (1987). *Fütuhu 'l-Büldân*, (trc., M.Fayda), Ankara.
- Bulduk, A.F.(2004). *el-Cezîre 'nin Muhtasar Tarihi*, (Yay. Haz. M. Öztürk-İ. Yılmazçelik), Elazığ.
- Ebu Muhammed Ahmed bin A'sem el-Kûfi (314/926),(1986). *El-Fütûh*, Beyrut.
- Ebû Ubeyd Kasım Sellâm. (1981). *Kitabü 'l-Emvâl*, Kahire.
- Fayda, M. (1989). *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul.
- Göyünç, N. (1994). *Diyarbakır, DİA*, c. 9, sh. 464-469.
- Güneş, Hüseyin Haşimî. (2007). *Abdüselam Efendi'nin Mardin Tarihi*, İstanbul, Mardin Tarihi, İhtisas Kütüphanesi.
- İbn'ül-Esîr El-Cezerî. (1980). *El-Lübâb fi Tehzîb 'il-Ensâb*, Bağdad, Mektebet'ül-Müsennâ, c. I.
- İbn-i Şeddâd, *El-A 'lâk 'ul-Hatîre*, c. 3.
- İbnü'l-Esîr. (1979). *el-Kâmil fi 't-Tarih*, Beyrut, II.
- Muhammed bin Omer Vâkidî. (130-207 H.). *Fütûh'üş-Şam*, Beyrut, c. 2.
- Muhammed Vâmık Şükri,. (1915). *Evkâf-ı Ümem Tarihi*, c. I, (İstanbul Üniversitesi, Türkçe Yazmalar Bölümü).
- Mükrimin Halil Yinanç-Besim D. Diyarbakır Maddesi, *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. III.
- Mütercim Âsım Efendi (2013). *Kâmûs-ı Muhît Tercümesi*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul.
- Şeşen, R. (1993). *Cezîre, DİA*, c. 7, sh. 509-511.
- Vâkidî (1996). *Târihu Fütûh 'ul-Cezîre vel-Habur ve Diyârbekir ve 'l-İrâk*, Şam, Dâr'ül-Beşâir.
- Yılmazçelik, İ. (2014). XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara.